

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

به نام خدا

دانشگاه الزهرا (س)

دانشکده ادبیات، زبانها و تاریخ

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان

بررسی فرمالیستی خسرونامه عطار نیشابوری

استاد راهنما

دکتر مهیود فاضلی

استاد مشاور

دکتر علی رواقی

دانشجو

فائزه کوهساریان

اسفندماه ۱۳۸۹

تقدیم

به آن دادار بی همتا

که در اندوهگین هنگام تنهایی

می گشایم

نخ نما جامه دل را پیش چشمانش .

ثنایی کان و رای عقل و جانست چه حد شرع و چه جای بیانست (۲۲۰)

هزار و هزاران سپاس از

خداوند بخشنده جان و خرد .

صد سپاس و ستایش از

پدر و مادرم ، بخشندگان بینش ، پشت و پناهم .

صد ستایش و الحمد از

دو یگانه استادان ، آن صبوران دریای علم .

صد الحمد و شکرانه از

خضر زبان و ادبیات فارسی (دکتر علامی مهماندوستی) که آگاهانه

برتابید آن اعتراضات شبه موسایی را

و

« خداوندا دل و دینم نگهدار تو دادی آنم و اینم نگهدار » (۱۹۹)

« کلیه دستاوردهای پژوهشی رساله متعلق به دانشگاه الزهراء(س) می باشد. »

چکیده

پیش از پیدایش صورتگرایی، هر آنچه در ادبیات و نقد ادبی رواج داشت، نویسنده محور و آمیخته به شرایط تاریخی و اجتماعی وی بود.

پس از ظهور این مکتب، نویسنده محوری کنار گذاشته شد و متن محوری معیار نقد و تحلیل آثار ادبی قرار گرفت و چون متن، برساخته زبان است، رویکردی زبانشناختی بدان کاملاً قابل قبول است.

این رساله به بررسی فرم - مهمترین ویژگی یک اثر ادبی از دیدگاه فرمالیست ها - می پردازد. برای این مقصود، نخست در بخش قاعده افزایی، انواع توازن های آوایی، واژگانی و نحوی که شامل انواع تکرارها است، بررسی شده و سپس به نحوه بهره گیری عطار از این عناصر به صورت هنجارگریزی معنایی و نحوی در مثنوی خسرونامه و تأثیر آنها پرداخته شده است که به نظر می آید عطار با به کار بردن این عناصر توانسته است به ویژگی های زبانی خاصی که شعر او را از آثار دیگر شاعران متمایز و به آثار دیگرش خصوصاً الهی نامه نزدیک می کند، دست یابد.

او با استفاده از الگوهای تکرار و هنجارگریزی ها توانسته است در فرم عمودی شعر، انسجام و پیوستگی را ایجاد کند و کلیتی سازمان یافته از آن ارائه دهد.

واژه های کلیدی: خسرونامه، عطار، فرم، توازن، قاعده افزایی، هنجارگریزی و روایت.

فهرست مطالب

عنوان

صفحه

مقدمه ۱

فصل اول : چهارچوب پژوهش

۱-۱- مسأله پژوهش ۲

۲-۱- اهداف پژوهش ۳

۳-۱- پرسش پژوهش ۴

۴-۱- فرضیه پژوهش ۴

۵-۱- پیشینه پژوهش ۴

۶-۱- قلمرو و دامنه پژوهش ۸

۷-۱- شیوه پژوهش ۸

فصل دوم

گفتار اول : صورت‌گرایی

۱-۱-۲- آغاز و انجام صورت‌گرایی ۱۱

۲-۱-۲- خاستگاه صورت‌گرایی ۱۴

۳-۱-۲- تحول صورت‌گرایی ۱۵

۴-۱-۲- دوره‌های صورت‌گرایی ۱۶

الف (نقد نو یا صورت‌گرایی آمریکایی) ۱۸

ب (صورت‌گرایی و ساختارگرایی) ۲۰

۵-۱-۲- درباره یاکوبسن ۲۱

۲۲	..... ۶-۱-۲ نظریه های صورت‌گرایان
۲۴	..... ۷-۱-۲ فرآیند نقد و تحلیل صورت‌گرایی
۲۵	..... ۸-۱-۲ مفاهیم بنیادی صورت‌گرایی
۲۵	..... ۱-۸-۱-۲ زبان و گفتار
۲۶	..... ۲-۸-۱-۲ ادبیت ، زبان خودکار و زبان ادبی
۲۷	..... ۳-۸-۱-۲ نشانه زبانی ، دال و مدلول
۲۹	..... ۴-۸-۱-۲ صورت ، ساختار و محتوا
۳۱	..... ۵-۸-۱-۲ آشنایی زدایی
۳۲	..... ۶-۸-۱-۲ برجسته سازی
۳۳	..... ۷-۸-۱-۲ قاعده افزایی
۳۴	..... ۸-۸-۱-۲ هنجار‌گزینی
۳۵	..... هنجار‌گزینی واژگانی
۳۶	..... هنجار‌گزینی نحوی
۳۶	..... هنجار‌گزینی آوایی
۳۷	..... هنجار‌گزینی نوشتاری
۳۸	..... هنجار‌گزینی معنایی
۳۸	..... هنجار‌گزینی زمانی

گفتار دوم : عطار نیشابوری

۳۹	..... ۱-۲-۲ هویت تاریخی عطار
۴۱	..... ۲-۲-۲ دین و مذهب عطار
۴۲	..... ۳-۲-۲ دانش و فضل عطار
۴۳	..... ۴-۲-۲ عرفان شعری عطار

- ۴۴..... ۵-۲-۲ آثار عطار نیشابوری .....
- ۴۶..... ۱-۵-۲-۲ خسرونامه .....
- ۴۷..... ۶-۲-۲ خلاصه داستان خسرونامه .....

فصل سوم : فرآیند نقد صورتگرایی در خسرونامه

گفتار اول : قاعده افزایی

- ۵۵ ..... ۱-۱-۳ توازن آوایی .....
- ۵۶ ..... ۱-۱-۳-۱ توازن آوایی کیفی .....
- ۵۷ ..... الف (تکرار همخوان .....
- ۶۲ ..... ب (تکرار واکه .....
- ۶۵ ..... ج (تکرار واکه و همخوان .....
- ۶۸ ..... جدول و نمودار توازن آوایی کیفی .....
- ۶۸ ..... ۲-۱-۳ توازن واژگانی .....
- ۶۹ ..... همگونی کامل .....
- ۷۰ ..... ۱-۲-۱-۳ تکرار آوایی کامل یک صورت زبانی واحد .....
- ۷۰ ..... تکرار آغازین .....
- ۷۲ ..... تکرار پایانی .....
- ۷۲ ..... الف (مقید به همنشینی پس از قافیه : ردیف .....
- ۷۴ ..... ب (تکرار آزاد نسبت به قافیه .....
- ۷۵ ..... تکرار میانی .....
- ۷۶ ..... الف (تکرار میانی بدون فاصله .....
- ۷۷ ..... ب (تکرار میانی با فاصله .....
- ۷۸ ..... تکرار در آغاز و پایان .....

تکرار در پایان و آغاز	۷۹
جدول و نمودار تکرار آوایی کامل یک صورت زبانی	۸۰
۳-۲-۱- تکرار آوایی کامل چند صورت زبانی	۸۰
تکرار دو صورت هم آوا - هم نویسه : جناس تام	۸۰
تکرار دو صورت هم آوا : جناس لفظ	۸۲
جدول و نمودار تکرار آوایی کامل چند صورت زبانی	۸۲
همگونی ناقص (تکرار آوایی ناقص)	۸۳
الف (قافیه)	۸۴
قافیه با شمار هجایی مشابه : سجع متوازی	۸۵
قافیه با شمار هجایی متفاوت : سجع مطرف	۸۸
جدول و نمودار انواع قافیه	۹۰
ب (جناس)	۹۰
جناس زاید	۹۱
- جناس مذیل	۹۲
- جناس ناقص	۹۳
- جناس قلب	۹۴
جدول و نمودار انواع جناس زاید	۹۵
۳-۱-۳- توازن نحوی	۹۶
۳-۱-۳- تکرار ساخت	۹۶
۳-۲-۱- هم‌نشین سازی نقشی	۹۷
الف (تکرار منظم)	۹۸
لف و نشر مرتب	۹۸
اعداد	۹۹
تنسيق الصفات	۱۰۰

- تقسیم ۱۰۰
- ب (تکرار نا منظم : لف و نشر مشوش ۱۰۱
- جدول و نمودار انواع همنشین سازی نقشی ۱۰۲
- ۳-۱-۳-۳-۳-۳ جانشین سازی نقشی ۱۰۳
- جدول و نمودار انواع توازن های نحوی ۱۰۴

گفتار دوم : هنجارگریزی

- ۳-۲-۱-۱-۱-۱ هنجارگریزی معنایی ۱۰۶
- ۳-۲-۱-۱-۱-۱ تشبیه ۱۰۶
- الف (تشبیه بلیغ ۱۰۸
- ب (انواع تشبیه به اعتبار طرفین ۱۱۱
- هر دو سوی تشبیه ، حسی باشند ۱۱۱
- هر دو سوی تشبیه عقلی هستند ۱۱۴
- یکی از طرفین حسی و دیگری عقلی است ۱۱۵
- یکی از طرفین عقلی و دیگری حسی است ۱۱۶
- جدول و نمودار انواع تشبیه به اعتبار طرفین ۱۱۷
- ۳-۲-۱-۲-۲-۲ مجاز ۱۱۸
- جدول و نمودار کاربرد انواع مجاز ۱۲۰
- ۳-۲-۱-۳-۳-۳ استعاره ۱۲۲
- الف (استعاره مفرد ۱۲۳
- استعاره مصرحه ۱۲۳
- استعاره مکنیه ۱۲۶
- ب (استعاره مرکب ۱۲۸

۱۲۹	جدول و نمودار کاربرد انواع استعاره .....
۱۳۰	۳-۲-۴- کنایه .....
۱۳۳	۳-۲-۵- ایهام .....
۱۳۵	ایهام تناسب .....
۱۳۷	۳-۲-۶- تناسب .....
۱۳۹	۳-۲-۷- تضاد .....
۱۴۲	جدول نمایش انواع تضاد .....
۱۴۴	۳-۲-۸- پارادوکس .....
۱۴۶	۳-۲-۹- اغراق .....
۱۴۸	جدول و نمودار فراوانی انواع هنجارگریزی معنایی .....
۱۴۹	۳-۲-۲- هنجارگریزی نحوی .....
۱۵۰	۳-۲-۱- کاربرد جملات خبری در معنای ثانویه .....
۱۵۲	جدول فراوانی کاربرد جملات خبری در معنای ثانویه .....
۱۵۳	۳-۲-۲- کاربرد جملات پرسشی در معنای ثانویه .....
۱۵۵	جدول فراوانی کاربرد جملات پرسشی در معنای ثانویه .....
۱۵۷	۳-۲-۳- کاربرد جملات امری در معنای ثانویه .....
۱۵۸	جدول فراوانی کاربرد جملات امری در معنای ثانویه .....
۱۵۹	۳-۲-۴- جابجایی مسند و مسند الیه .....
۱۶۰	۳-۲-۵- حذف مسند الیه .....
۱۶۱	۳-۲-۶- جدا کردن حرف نفی از جزء پیشین فعل .....
۱۶۲	نمودار نمایش انواع هنجارگریزی معنایی .....

گفتار سوم : روایت

۱۶۳	.....	۱-۳-۳	پیشینه روایت
۱۶۴	.....	۲-۳-۳	روایت شناسی
۱۶۶	.....	۳-۳-۳	تحلیل روایت
۱۷۱	.....	۴-۳-۳	باختین و روایت چند آوا
۱۷۵	.....		فصل چهارم : نتیجه گیری
۱۸۲	.....		منابع و مآخذ
۱۸۷	.....		چکیده انگلیسی

مقدمه

همانطور که می دانیم یکی از تحولات چشمگیر در زمینه مطالعات زبان و ادبیات ، پیدایش علم زبانشناسی و ورود آن در زمینه مطالعات ادبی می باشد .

نقد و تحلیل آثار ادبی در گذشته ، شامل تئوری های کلی بود که در شناخت ویژگی های یک اثر ، چندان کارآمد نبود . در بررسی یک اثر ، ما باید در برابر هر گونه اظهار نظری ، توانایی آوردن دلایل و مدارک مستند را داشته باشیم تا بتوانیم خواننده را از نظر منطقی قانع گردانیم . گذشته از این ، مستندات و مدارک باید برگرفته از معیارها و اصول مشخصی باشند تا بتوان آن ها را به آثار دیگر هم تعمیم داد . علم زبانشناسی با ارائه نظریات جدید ، این امکان را برای ما فراهم می آورد که در بررسی آثار ادبی با استفاده از شاخص های ثابت ، اثر را با توجه به همین معیارها مورد ارزیابی قرار دهیم و در پایان ، نتایج را با ارائه آمار و ارقام به دست دهیم تا پایه ای برای اظهارنظرهای نهایی ما در مورد ویژگی های اثر مورد پژوهش باشد و امکان مقایسه علمی بین دو اثر ادبی را فراهم کند و مشخص کند که راز برتری و رجحان یک اثر بر دیگری چیست ؟

بر همین اساس ، منتقدان صورتگرا معتقد بودند که در تحلیل متن ادبی باید به خود اثر و جنبه های آن پرداخت و محور اصلی کار خود را متن و آنچه از آن باز یافته می شود ، دانست .

نقد صورت گرایان و ساخت گرایان که اساساً محور ادبیت را بر فرم زبان استوار می کردند ، راه را برای ورود زبانشناسی به عالم ادبیات گشود . به اعتقاد اندیشمند

برجسته فرمالیسم ، رومن یاکوبسن « زبانشناسی که به نقش ادبی زبان بی توجه باشد و ادیبی که نسبت به مسائل زبانی بی اعتنا و از روش های زبانشناختی ناآگاه باشد ، هردو به یک اندازه و آشکارا بازمان خود ناسازگارند . (مهاجر ، ۱۳۷۶ : ۳)

به هر ترتیب ، کاربرد علم زبانشناسی از سال ها پیش در کشورهای غربی شروع شده و تا کنون ادامه دارد ، اما در کشور ما بسیار نوظاست و جای پژوهش بسیار را می طلبد تا بتوان در بررسی آثار ادبی ، زمینه های باروری و شکوفایی این علم را پدید آوریم . فرمالیسم یا نقد صورتگرا که اساساً محور ادبیات را بر فرم زبان استوار می کردند ، ادبیات را بیش از هر چیز ، به مثابه گونه خاصی از زبان نشان می دهد و قائل به تمایزی اساسی میان استعمال عادی زبان و استعمال ادبی آن است ، به عبارت دیگر ، نقش اصلی زبان عادی ، انتقال پیام یا اطلاعات به شنونده ، از طریق ارجاع به جهان بیرون از زبان است ، اما زبان ادبی با ارجاع به خود ، توجه مخاطب را به ویژگی های شکل خود و روابط درونی نشانه های زبانی جلب می کند . فرمالیست ها اصرار داشتند که اثر را باید به دور از هر گونه رویدادهای تاریخی و زندگی واقعی خالق آن ، بررسی و نقد کرد . البته تأکید بر فرم و اهمیت دادن به آن ، به هیچ روی به معنای نادیده انگاشتن محتوا نیست بلکه هدف از آن ، نجات مضمون و محتوا از زشتی تکرار و یافتن مجرای برای استنشاق هوای تازه است . (علوی مقدم ، ۱۳۷۷ : ۴۸) فرمالیست ها محتوا و مضمون را کنار نگذاشتند اما تأکید داشتند برای رسیدن به آن باید خود متن را به کار گیرند . دو منش اصلی کار فرمالیست ها را به طور خلاصه چنین می توان بیان کرد : (۱) تأکید آنان بر گوهر اصلی و ادبی متن بود ؛ یعنی خود اثر را در نظر می گرفتند و

می کوشیدند تا اجزاء سازنده دلالت معنایی متن را از شکل و شالوده اش استنتاج کنند و به هدف شناخت آنچه در اثر بازتاب یافته است ، دست یابند . ۲) برای رسیدن به این مقصود ، بر استقلال پژوهش ادبی تأکید می کردند ، یعنی صرفاً برای آن نتایج نظری و ادبی اعتبار قائل می شدند که از بررسی خود اثر به دست آمده باشد و نه از بررسی زمینه های تاریخی پیدایش اثر یا از شناخت شخصیت و منش روانی مؤلف آن . به این ترتیب ، فرمالیست ها متن ادبی را در مرکز کار خود قرار دادند و دیگر پژوهش ها را در حاشیه کار . (احمدی ، ۱۳۸۰ : ۴۳-۴۴)

از این چشم انداز می توان گفت بررسی خود متن ادبی ، جستجویی دقیق و علمی است و چون متن بر ساخته زبان است ، بهترین شکل این بررسی ، تحلیل زبانشناختی است که شامل چند مرحله است ؛ در مرحله تجزیه ، فرد از میان هزاران متغیر زبانی ممکن ، آن ویژگی هایی را بر می گزیند که پاسخگوی تحلیل باشند .... در مرحله تأویل ، شواهد و نشانه های گوناگون را می سنجد و ویژگی های مختلف را گرد هم می آورد تا نشان دهد که چگونه این ویژگی ها ، طرح و الگوی یکپارچه را می سازند . این دو مرحله می توانند در هم تنیده باشند و حتی از هم متمایز نشوند ... مرحله سوم تجزیه و تحلیل ادبی ، پیگیری رابطه میان یک متن و متون دیگر است که بخشی از محیط آن متن را تشکیل داده اند ؛ (مهاجر ، ۱۳۷۶ : ۷۸-۸۴) باختین ، آن را « خاصیت بینامتنی » می نامد یعنی همان نظری که شک洛夫سکی بیان کرده که : « هرچه بیشتر با دورانی آشنا می شویم ، اطمینان بیشتری می یابیم که انگاره ها و تصاویر و حتی زبانی که شاعر به کار برده ، تقریباً بدون هیچ دگرگونی از اشعار شاعر دیگری وام گرفته شده اند و در

فهم مناسبات متون ، همانندی های شگردشناسیک و شباهت های روش و بیان و نزدیکی های زبانی اهمیت دارند . (احمدی ، ۱۳۷۰ : ۵۸)

این مناسبات بینامتنی را در آثار عطار هم می توان دید . خصوصاً عطار از سنایی تأثیر فراوانی پذیرفته است و می توان گفت که سنایی زمینه را برای سبک و اسلوب بیانی عطار آماده کرده است . با توجه به همین دلایل تصمیم گرفتیم تا مثنوی خسرونامه را که بسیار مورد بی مهری قرار گرفته شده ، با توجه به آراء فرمالیست ها مورد بررسی و پژوهش قرار دهیم . یکی از اهداف ما جهت انتخاب مثنوی خسرونامه ، به دلیل جایگاه عطار در زبان و ادبیات فارسی است و همین برجسته بودن عطار ، ما را بر آن داشت تا برای پژوهش ، این مثنوی را - که نام آن چون آراء فرمالیست ها محل مناقشات بسیار است - به تصحیح و مقدمه احمد خوانساری برگزینیم و چون مبنای کار ، نقد فرمالیستی است ، سعی کردیم با بررسی و مقایسه مسائل مربوط به واژه ها ، جملات ، اصول و قواعد کاربردی و ... و به طور کلی فرم شعری خسرونامه از عطار نیشابوری مشخص شود فرم و صورت تا چه اندازه و در کدام بعد ، در ماندگاری و مقبولیت بیشتر شعرش تأثیر داشته است . به این منظور ، مثنوی خسرونامه از لحاظ وزن ، قافیه و عناصر کاربردی استخراج و مورد بررسی قرار گرفت . در اینجا لازم است اشاره کنیم درباره خسرونامه تا به حال کاری انجام نشده ، اما درباره عطار و انتساب خسرونامه به او ، مقالاتی چند ، نوشته شده است چون : « گفتگویی پیرامون آثار عطار نیشابوری » از اسماعیل حاکمی ، « قدرت تمثیل عطار در بیان حقایق » از غلامرضا شکوهی ، « چند نکته درباره خسرونامه منسوب به عطار » از احمد عزتی پرور ، مختار نامه از عطار

نیشابوری با تعلیقات دکتر شفیعی کدکنی در خصوص انتساب خسرونامه ، شرح احوال و نقد و تحلیل آثار عطار نیشابوری از بدیع الزمان فروزانفر ، « تأثیر ردیف در صور خیال عطار نیشابوری » و « عوامل مؤثر در تصویرهای عطار » از تیمور مال میر ، جستجو در احوال و آثار عطار از سعید نفیسی .

خسرونامه ، ماجرای دو دلداده به نام های گل و هرمز (یا خسرو و گل) است که هرمز همان خسرو پسر قیصر روم است که به دلایلی از وطن خود دور افتاده و در خوزستان است . در آنجا با گلرخ ، دختر شاه خوزستان ، آشنا می شود و روزگار ، ماجرای عشق و دلدادگی آن ها را با سختی ها و مشقات و مشکلات بسیار همراه می کند . در میانه داستان ، اتفاقات تلخ و شیرین دیگری حادث می شود و شخصیت هایی خوب چون فرخ و جهان افروز و انسان هایی بدفعل که نقشه هایشان باعث دوری و هجران طولانی تر هرمز و گلرخ می شوند ، ظهور پیدا می کنند . سرانجام با تقدیر خداوندی ، گل و هرمز بر تمامی مشکلات فائق می شوند و دیدار میان دو دلداده صورت می پذیرد . مدتی نمی گذرد که جهانگیر شاه به دنیا می آید و چون زمان تاجگذاری اش می رسد ، افعی ای شاه هرمز را نیش می زند و او رخت از این دنیای فانی به جهان باقی می برد . کمی پس از او ، گلرخ نیز در فراق هرمز ، جان به جان آفرین تسلیم می کند . قیصر هم اندکی بعد ، پس از واگذاری سلطنت به جهانگیر ، از این جهان کوچ کرده و با مردن قیصر ، داستان پایان می پذیرد .

این پژوهش شامل چهار فصل می باشد؛ فصل اول، چهارچوب پژوهش است که در آن مسأله پژوهش، اهداف، پرسش، فرضیه، پیشینه، قلمرو و شیوه پژوهش را شرح داده ام.

فصل دوم، شامل دو گفتار است که در گفتار اول، صورتگرایی و خاستگاه آن، دوره های صورتگرایی، مفاهیم بنیادی چون: « دال و مدلول و نشانه زبانی»، « ادبیت»، « برجسته سازی»، « آشنایی زدایی» و « هنجارگریزی و قاعده افزایی» و سپس انواع هنجارگریزی و شیوه نقد صورتگرایی را به طور مبسوط آورده ام. گفتار دوم مربوط به عطار، عقاید و آثار اوست. به جهت پرهیز از اطاله کلام، تنها درباره خسرونامه اشاراتی کرده و خلاصه ای از داستان را به آن ضمیمه کرده ام.

فصل سوم، شامل فرآیند بررسی صورتگرایی در خسرونامه است. این قسمت به سه گفتار مجزا از هم تقسیم می شود که در ابتدا، قاعده افزایی و انواع آن را بررسی کرده ایم و سپس، به بررسی هنجارگریزی و در نهایت به بررسی مختصری از روایت پرداخته ایم. به جهت گستردگی، از ارائه همه نمونه های قاعده افزایی، هنجارگریزی و روایت خودداری شده است.

فصل چهارم، آخرین فصل، مربوط به نتیجه گیری از بسامد ها و نمودارها است. در این بخش، سعی شده تا نتایج کلی که از بررسی ۸۳۶۴ بیت خسرونامه به دست آمده، به صورت مجزا بیان شود.

در ادامه، فهرست منابع و چکیده انگلیسی قرار گرفته شده است.

فصل اول

چهارچوب پژوهش